

УКРАЇНСЬКА ПОХОВАЛЬНА ТРАДИЦІЯ В ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ ВОЛОДИМИРА ДАНИЛОВА

Динаміка щойно минулих політичних подій та їх вплив на розвиток українського суспільства, вочевидь, стимулює вихід вітчизняної гуманітаристики на абсолютно новий рівень. Наукова громада, усвідомлюючи значимість змін в Україні та власну відповідальність за їх не тільки належне, а й обережне тлумачення, намагається активно йти поряд із суспільством. Певним чином трансформація суспільства торкнулася й української історичної науки. Проте час, що спливає та віддаляє нас від подій, дозволяє ретельно та виважено підходити до їх аналізу. За таких обставин поряд із іншими складовими української історіографії, історико-біографічні дослідження також набувають прогресуючої актуальності¹.

Пропонуючи шанованому товариству звернути увагу на особу видатного, проте не загальновідомого і не дослідженого вченого, вважаю за необхідне відзначити, що навіть побіжний огляд прижиттєвих публікацій та неоприлюднених розвідок Володимира Валеріановича Данилова (1881-1970 рр.), українського історика, фольклориста, етнографа, літературознавця, дозволяє визначити його як яскравого представника когорти провінційних дослідників, що протягом багатьох років, перебуваючи в тіні грандів українського історіописання, плідно накопичували фактографічний матеріал у провідних галузях історичної науки та практично формували тло української історіографії. Наразі дозволю собі визначити провінційність Данилова переважним чином з огляду на його тривалу за часом віддаленість від усталених центрів академічної науки в Російській імперії, при збереженні постійного вектора тяжіння до таких центрів, навіть за умови їх кардинальної трансформації внаслідок революційних перетворень у суспільстві. Разом з тим треба наголосити на ключовій ролі як історичного джерела будь-якого фактичного, в тому числі такого, що певним чином (або під певним кутом зору) може бути визначений, як провінційний, матеріалу².

На особливу нашу увагу заслуговують фольклорні студії Данилова, що протягом багатьох років були центральною темою його творчих уподобань, але не були предметом аналізу науковців. Цікаво, що саме з них Володимир Валеріанович почав власну дослідницьку діяльність. Ще під час навчання в Ніжинському історико-філологічному інституті він оприлюднив «Пісні села Андреевки Нежинского уезда», що вийшли в «Сборнике Историко-Филологического Общества при Институте князя Безбородко» (1904р).

Серед інших досліджуваних компонентів багатомірної фольклорної спадщини українського народу Данилов особливо виокремлював поховальну традицію та її суттєві складові: голосіння та символічне оформлення поховальної процедури (рушники, траурні кольори, малюнки, інші символи). Названим проблемам дослідник присвятив декілька ґрунтовних розвідок, що вийшли друком у період з 1904 по 1910 рік у наукових та науково-публіцистичних часописах «Киевская Старина», «Живая Старина», «Україна». Крім того, згадана тематика саме в той час присутня в епістолярній спадщині Данилова³.

Однією з перших опублікованих розвідок, присвячених українському фольклору, була «Одна глава об украинских похоронных причитаниях», що оприлюднена 1905 року в часописі «Киевская Старина» (№ 11-12, с. 193 - 209) та видана окремим відбитком 1906 р. у Києві. Назва публікації не залишає сумнівів з приводу того, що дослідник запланував й інші глави, проте вважав за необхідне надіслати в часопис окремо вже першу - цікавий матеріал зібраний на теренах Чернігівщини мав бути донесений до суспільства.

Данилов почав свою розвідку з визначення змісту голосіння, їх генези та місця в житті етносу: «Причитания, как особый вид народной словесности, связанный с похоронным ритуалом, распространены среди всех племен - от представителей низшей культуры до высших членов индо-европейской семьи народов... Без сомнения, генезис их (причитаний) теоретически должно отнести еще к праславянской эпохе. Исторических же предшественников наших причитаний мы можем наметить уже и в Киевскую эпоху. В летописях и других памятниках неоднократно упоминаются плачи при погребении умерших. Эти плачи в таких случаях следует понимать именно в значении причитаний»⁴.

Автор наголошував, що поховальні голосіння були поза належною увагою українських етнографів, визначав, що Чубинський та Брайловський вважали голосіння одноманітними. Таке ставлення науковців до голосінь зумовило те, що в етнографічній літературі вони були

мало презентовані поміж інших видів народно-поетичних творів. При цьому науковці розглядали зміст голосінь з побутової сторони, що є, за думкою дослідника, недосконалим. Данилов зауважив, що «...интерес к народно-поэтическим произведениям не может исчерпываться одним их содержанием. Метрическая форма и та поэтическая оболочка, в которую заключено содержание, а именно - выразительные и изобразительные средства произведения народной поэзии, в своем развитии достигающая законченности и определенности поэтических образов и мотивов - все это представляет интерес не меньший, чем само содержание. Изучая народную литературу со стороны ее бытового или исторического содержания, мы знакомимся со словесными проявлениями культурных форм жизни и быта, какие переживал или каких достиг данный народ. Изучая развитие стиля и словесных образов народной литературы, мы как бы видим дух человека в его исканиях лучших, прекраснейших и совершенных форм мысли и чувства, в его стремлениях вечно вперед! ... Из всех видов народной литературы происхождение надгробных причитаний более всего покоится на непосредственном рефлексе определенного психического состояния. На причитания в их первичной формации, как на продукт сильного чувства скорби и горя, менее всего могла реагировать самосознающая деятельность интеллекта. В таких причитаниях выразилось непосредственно глубокое чувство утраты близкого человеку лица, невольно стремившееся проявиться в членораздельных звуках, так как объективированное в звук состояние человеческой психики, как бы оно сильно ни было, облегчается, как боль в крики, и при том уже не подчиняет себе всецело сознания, но уже само разумно покоряется ему. Как произведение, возникшее непосредственно под влиянием чувства, причитания в их чистом не стилизованном определенном образом виде, подобно всякому произведению первобытной поэзии, представляют из себя синкретизм впоследствии развившихся поэтических видов»⁵.

В. Данилов звертав увагу читача на тавтологічний спосіб виразу думки та на відмінності голосінь за структурою від віршів, дум. Талановитий філолог, майбутній теоретик російської граматики, визнаний в загальносоюзному масштабі, він саме на прикладі українських поховальних голосінь, структурував текст, формалізував методику його аналізу, застосовував специфічну термінологію (синонімічна та варіаційна тавтологія, синтаксична й етимологічна градація) та, нарешті, порівнював структуру і навіть мотивацію голосінь із структурою та мотивацією творів класика російської літератури І.С. Тургенєва: «Блестящий европейский-писатель XIX века, воспитанный на лучших образцах литературы, и безграмотная украинская женщина, носительница похоронной причеты, кроме своих песен не знающая другой литературы, обнаруживают одинаковые художественные стремления и находят равноценные средства воплотить в язык эти стремления. Где-то там в черном теле плакальщицы живет тот же дух, что и в белом теле писателя барина, - дух, ищущий лучших форм мысли и делающий их столь же прихотливо красивыми, как и в произведениях великого художника слова»⁶.

Зі шпальтів часопису «Україна» у 1907 р. В. Данилов звернувся до читачів з закликом збирати поховальні голосіння для майбутньої збірки, що планував видавати: «... мы обращаемся ко всем с просьбою принять участие в научной работе, а именно - в собирании украинских похоронных причитаний для задумываемого нами сборника причитаний. Составление подобного сборника было давнишним нашим желанием...»⁷.

Вмотивовуючи свій заклик, вчений акцентував увагу на тому, що «У всех народов в очень древние времена существовал обычай причитать по покойникам. Причитания существовали у древних евреев, греков и римлян и существуют у славянских народов. ...Украинские похоронные причитания существуют в народе с давних пор и известны под названиями: «тужіння», «голосіння», «плачи»⁸.

Звернення до читачів супроводжувалося ретельною інструкцією для збирачів усної народної творчості: «Причитания произносятся обычно женщинами. Поэтому поиски собирателя должны быть направлены именно в эту сторону. При этом надо заметить, что причитания представляют из себя импровизации и лучше удаются тем женщинам; которые отличаются более высоким поэтическим развитием. Таких и надо искать на селе»⁹.

Майбутній збирач голосінь повинен бути озброєний методичним інструментарієм, і Володимир Валеріанович пропонував своєму уявному послідовнику методику формування джерельної бази. Знайшовши знавця пісень, казок, голосінь, дослідник має зацікавити його духом змагань, демонструючи своє власне володіння усною народною творчістю. «Кроме того, часто чтение из книг песни, сказки и пр. придает этим произведениям авторитетность в глазах простолюдина, носителя народной поэзии, который не ценит их ни во что в своем будничном деловом быту, и тогда он, почувствовав важность их, соглашается изложить то, что хранится в его памяти»¹⁰. Необхідно знати мову тієї місцевості, де досліджується етнографічний матеріал, а також вміти розмовляти із звичайним селянином, щоб викликати довіру до себе; не можна переривати людину, краще попросити повторити ще раз, з метою перевірити правильність

занотованого.

В. Данилов згаданим зверненням до громади про збирання поховальних голосінь намагався неординарним способом спрямувати зусилля науковців та аматорів на накопичення відповідної джерельної бази наступних досліджень.

Порівнянню смерті з весіллям в голосіннях В. Данилов присвятив окрему розвідку, видану в часописі «Україна» в 1907 р., «Порівняння смерті і весілля в українських погрібових голосіннях». Загальний інтерес до поховального обряду та його порівняння із іншими, так званими граничними станами людини, в даному випадку з весіллям, є притаманним для слов'янської народної поезії. Данилов відзначав поширеність такого порівняння в українських голосіннях, де воно ніби вплетене в поховальний обряд. В працях Г. Милорадовича, що входять в збірку етнографічно-статистичної експедиції в Південно-Західному краї (Киевская Старина. 1889. Т. XXV), дослідник знайшов описи поховання дівчини та парубка, що супроводжувалося яскравими голосіннями матерів, сестер, заручених, товаришів та інших: «Як умирає дівчина її одягають так, як це треба робити на весіллі; убирають у намисто, сережки, каблучку і перев'язують руку рушником; голову її квітчають, як на весіллі; роблять гільце з сосни, уквітчане квітками калини, барвінку, житом, просом та ячменем і становлять на столі. Гільце, як спускають дівчину у могилу, кидають туди ж за нею. До хреста, що звичайно несуть попереду погрібового походу, прив'язується рушник, а до корогов хустки. Дівчата, що несуть труну і віко од неї, перев'язують собі руки низками красного намиста. Одному парубкові перев'язують руку хусткою і одягають на перст каблучку: цей парубок заступає молодого»¹¹.

В. Данилов активно рефлексував з приводу виникнення та співіснування обрядів, як ланцюгів символічних дій, що супроводжували смерть та весілля. Вчений намагався дослідити залежність обряду та голосіння, проникнення весільного обряду в погребовий ритуал та погребове голосіння: «Ми повинні признати незалежність голосіння од обряду і навпаки, бо неможливо доміслитись, щоб, з одного боку, обряд впливав на голосіння пізніше, ніж сама думка порівняння смерті і весілля могла незалежно од обходу виразитись в голосіннях, і щоб, з другого боку, усні образи голосінь могли впливати так міцно на обряд після того, як вони вже цілком скомпонувались, а погребовий обхід ще ніяк не міг присвоїти елементів весільного ритуала. В основі обряду і голосінь лежить одна думка: замість весілля постав погрібовий похід, - і ця думка зрівняла похорон і весілля і створила порівняння смерті з весіллям в голосіннях.

Таким чином, в голосіннях це порівняння виявилось не під впливом обряду, а є самостійним образотворчим засобом. Образна доцільність цього порівняння полягає в тому, щоб жвавіше і яскравіше висловити думку про лиху долю, що спіткала дівчину чи парубка, яким треба було вже йти до шлюбу, а не в яму, для яких дружки повинні були б співати веселі пісні, коли це над ними співають сумні. Думка, що смерть спіткала небіжчиків дуже рано, повинна була навести на це порівняння, яке підсилює значення самої думки. Так і Володимир Мономах, жалкуючи про смерть свого сина в листі до Олега Рязанського, нагадував весілля сина і казав, що «синову він обняв би і оплакав би її і весілля їх замість весільних пісень»¹².

Привнесений козацтвом до загальної української етнічної традиції червоний траурний колір, В. Данилов вважав особливою ознакою героїчного буття українського козацтва зокрема та українського суспільства взагалі. Червона підбивка козацького жупана слугувала покривалом вмираючому козакові і така траурна традиція долучала кожного українця до героїчної історії власного народу.

Питання червоного трауру в Україні «...выдвигается в круг этнографических интересов не только фактами малорусского народного похоронного обряда и народной поэзии, но также фактом сознания образованных слоев малорусской народности, что красный цвет - есть траурный малорусский цвет. Поэтому, когда бывает желательно придать малорусский оттенок чьему-либо погребению, гроб покойника покрывается красным сукном. Так было, например, во время проводов тела поэта Шевченки из Петербурга под Канев, Киевской губернии». А далі він додавав: «что касается жизни народа, то в народной поэзии и живом обряде мы встречаем, если не с ясно выраженным сознанием, что красный цвет - цвет печали и горя по поводу смерти человека, то, по крайней мере, с фактами, указывающими на красный цвет в случаях смерти и погребения. Так, в Старо-Константиновском уезде, Волынской губернии, во время выноса покойника, ворота дома перевязываются красным поясом. В Лебединском уезде, Харьковской губернии, при погребении девушки ее подругам, несущим гроб, повязывают руки только красными лентами. Красный цвет встречается также в описаниях смерти и погребения казаков в народных песнях»¹³.

Червоною китайкою чумаки та козаки вкривали тіло загиблого товариша. Тобто не тільки на війні, а й в умовах мирного життя, українці вважали червоний колір головним траурним кольором. Витоки такого обряду Данилов намагався шукати в різних стародавніх традиціях. Зокрема, на його думку, праарійські уявлення про смерть ототожнювали її із заходом яскраво-червоного сонця. Сонце ховається ніби в землю, і людина обгорнута червоною китайкою

«іде» в свій останній шлях до землі. Окрім вищеназваного варіанту, Данилов припускав можливість продовження українцями поганської традиції віри в силу вогню та спалення померлого. Поряд з тим дослідник дійшов висновку, що ритуальні форми залежать не тільки від уявлень про життя та смерть і релігійних вірувань, тобто психічних факторів, а й переважним чином від умов реального життя, що встановлюють певну необхідність.

У костюмі козаків червоний колір активно використовувався. Сіра шапка мала червоний верх, сині жупани мали червоні одвороти на рукавах або червону китайку підкладку, паси були також червоні. Під жупан козаки одягали черкеску червоного кольору. Чоботи також були червоні: «Красная китайка от подкладки жупанов или даже с их верха и употреблялась, как видно на примерах из дум, на те или другие надобности во время походной военной жизни. Естественно, что та же красная китайка шла также на обертывание трупов казаков, убитых во время похода. Самый же жупан сохранялся и переходил к другим казакам, о чем например, говорится в думе про Феодора Безродного, который всю свою одежду и амуницию передает джуре. Поэтому изыскатель запорожской старины Д. И. Эварницкий находил еще в 70-80-ых годах у жителей Екатеринославской губернии старые запорожские жупаны.

В. Данилов намагався пояснити причини побутування такого звичаю: «Можно говорить положительно о том, что обычай употребления красной китайки для накрывания и обертывания трупов стоял в прямой связи с цветом материи, которая преимущественно шла на верх или подкладку жупанов. Но этот обычай в силу такой зависимости от одежды и не мог быть постоянным, устойчивым. Однако, вследствие более или менее частной повторяемости случаев обертывания и покрывания трупов казаков, убитых в походе, красною китайкою, оторванной от одежды, могла образоваться известного рода ассоциативная связь между представлением смерти и красного цвета, и последнему в сознании казаков могло придаваться сословно-ритуальное значение. Слабые отзвуки этого наблюдаются в некоторых местах в современном похоронном обряде. Обычай мог имет место только среди казаков, носивших определенную одежду. В похоронах же чумаков, как о том говорят отрывки, приведенные из чумацких песен, мы уже встречаемся не с красною китайкою, а с рогожею, которая была для них во время перездов по степи самым удобным материалом, в который можно было обернуть труп для погребения. Как для казаков единственным материалом для этого служила китайка, чаще всего красная. Впоследствии же, когда, упоминая о красной китайке в описание смерти казака, становятся простым поэтическим мотивом, более или менее устойчивым, как таковой, он переходит также в чумацкие песни. В настоящее время красный цвет, вообще, отсутствует в малорусском похоронном обряде, как отсутствует он и в одежде современных малороссов, и при погребении употребляется обычное в их обиходе белое полотно или коленкор»¹⁴.

Цікавою є рефлексія В. Данилова щодо місця українського рушника в житті народу, а особливо у весільному та поховальному обряді і нібито підказував, де саме можна віднайти ці речові джерела: «В малорусских церквах обычно имеется довольно много «рушников»-вышитых полотенец, так как рушник, которым при погребении покойника обвязывается крест, несомый впереди процессии, поступает в собственность церкви. Здесь они служат для вытирания священных сосудов, иногда для украшения икон, что очень принято в Малороссии, и для вытирания рук священника. Так как лишек поступающих в церковь рушников не идет никуда в дело, то старосты продают их. Поэтому, если бы кто захотел собрать коллекцию украинских рушников, тот пусть не тратит времени на поиски их у частных лиц, а обращается в церкви, там он найдет большой выбор образцов украинского орнамента.

Він також звертав увагу на поліфункціональність рушників, відзначав практичне ставлення українців до їх придбання або виготовлення в залежності від призначення: «Иногда старосты устраивают как бы маленькие ярмарки для продажи рушников. Они развешивают их на «цвинтаре», церковном погосте, и тут собираются дивчата посмотреть, прицениться и при случае купить. Каждой дивчине, которая уже ожидает к себе «старостов» - сватов, необходимо иметь несколько рушников, чтобы повязать ими старостов при сговоре если она согласится выйти за их «князя», молодого и бояр на «весилли» - свадьбе. Поэтому первая забота всякой девушки заработать себе на рушники, если ей не могут купить их ее родители. Церковные рушники, уже бывшие в мойке, что особенно понижает в глазах дивчат ценность рушника, стоят дешевле, чем на ярмарке, и потому раскупаются охотно. Таким образом, один и тот же рушник то является принадлежностью погребального обряда, то красуется на иконе и особенно часто на плащенице, то лежит до поры до времени в скрыне у девушки, то окружает стан молодого на свадьбе, чтобы когда-нибудь украшать на его же погребении крест и затем снова возвратиться в церков. Вероятно, некоторые рушники не один раз совершили этот круговорот, как можно судит по тому, что на двух рушниках мне попались вышитые годы: 1850 и 1879»¹⁵.

Володимир Валеріанович вів мову про надзвичайно особливе місце рушника в житті українського суспільства. Для визначення циклічного процесу «співіснування» рушників та людей Данилов вживав досить своєрідний термін - «круговорот», який доволі коректно

віддзеркалює ту роль, що їй відігравав рушник у житті народу. Від народження до смерті рушник супроводжував тим чи іншим чином людину, що визначала його символічну дію в обрядовій традиції українського суспільства як беззаперечно значущу складову.

«Связь рушников с церковными обрядами и вообще церковью, - писав дослідник, - значительно отразилась на их орнаментации. Так, например, многие из них имеют вышитые изображения церковей старинной украинской архитектуры. На узорах обыкновенно встречается так называемая «однобанна», однокупольная церковь с тремя основными срубами и тремя верхами. О такой именно церкви поётся в народной песне:

Церкву збудую з трома верхамы,

З трома верхамы, з двома оконци.

(Головацкий: Писни Галицкой Руси, № 48.)

Церкви вишиваються на обох кінцях рушників по три-чотири подряд. Сюда же надо отнести изображения дароносиц, встретившиеся мне на одном из рушников, и вообще частые вышивки в форм креста. Вероятно, также под влиянием религиозной жизни нашел широкое распространение на рушниках и вообще в украинском орнаменте, двуглавый орел, встречающийся даже на сусальных пряниках. В эпоху борьбы за православие, надо думать, двуглавый орел, герб православного Московского государства, был как-бы символом национальной веры»¹⁶.

Діяльність В. Данилова на полі дослідження української фольклорної традиції, спрямована на подолання історичної, мовної та соціальної дистанції, що віддаляє дослідника від безпосереднього фольклорного джерела. Вчений намагався винайти та донести до читача, фахівця або аматора яскраві зразки народної культури, що, без сумніву, стануть у пригоді і нам, нащадкам талановитого науковця - Володимира Валеріановича Данилова.

Джерела та література:

1 Дивись: Решина Л.П. «Персональная история»: биография как средство исторического познания // Казус: индивидуальное и уникальное в истории. 1999. - М.: РГГУ, 1999. - Вып. 2. - С. 76 - 100; Журба О.І. Становлення української археографії: люди, ідеї, інституції. - Д., 2003. - 318 с.; Онопрієнко В.І. Біографія вчених: специфіка, завдання, досвід // Українська біографістика. Збірник наукових праць. - К.: РІО, 1999. - Вып. 2. - С. 49 - 53; Ткаченко Т.В. Громадська та благодійна діяльність Г.П. Галагана: Автореф. дис.... канд. іст. наук. - К., 2003; Барабаш Н.О. Рід Белозерських та культурний світ України XIX - поч.. XX століття: нові методологічні підходи: Автореф. дис.... канд. іст. наук. - Д., 2004. та інші.

2 Принагідно зауважу, що в сучасній російській історичній науці приділяється значна увага процесу становлення звичайного історика в російській провінції, який разом зі столичними стовпами історіографії створював оригінальну наукову гуманітарну інфраструктуру країни. (Дивись: Бердинских В. Уездные историки: Русская историография - М.: Новое литературное обозрение, 2003. - 528 с.). На жаль, українські дослідники історії історичної науки ще тільки починають підходити до вирішення проблем під таким кутом зору.

3 Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. - Д., 1997 - Вип.1: Листи вчених до Д.І. Яворницького. - С. 152 - 153.

4 Одна глава об украинских похоронных причитаниях // Киевская старина. - 1905. - № 11-12. - С. 193.

5 Там само. - С. 194.

6 Там само. - С. 209.

7 Данилов В. Обращение к читателям о собирании украинских похоронных причитаний // Україна - 1907. - Т. III. - Кн. 1 - 2. - Ч. 1. - С. 225.

8 Там само. - С. 225.

9 Там само. - С. 226.

10 Там само. - С. 227.

11 Данилів В. Порівняння смерті і весілля в українських погібових голосіннях. // Україна - 1907. -Т. II. - Кн. 3. - Ч.1. - С. 351.

12 Там само. - С. 355.

13 Данилов В. Красный траур в малорусском похоронном обряде // Живая старина. - 1909. - Вип. 4.- С. 31.

14 Там само. - С. 35.

15 Из народной жизни в Малороссии. Игрище. Церковные рушники. Упруги и дни // Живая старина. - 1909. - № 1. - С. 38 - 39.

16 Там само. - С. 39.